

אורה [רודריג] שורצולד

מבוא

הספרדית-יהודית, הידועה גם בשם לאדינו, היא לשונם של מגורשי ספרד שהתיישבו במזרח ברחבי האימפריה העות'מאנית ובמערב בצפון אפריקה. לשון זו נבדלת מלשונם של האנוסים שעזבו את ספרד והתיישבו בארצות השפלה, בדרום צרפת ובגרמניה, ולשונם הייתה ספרדית או פורטוגלית, אם כי גם לה ייחוד לשוני יהודי.¹ את הספרדית-יהודית של צפון אפריקה מכנים גם חכיתיה, ולה תכונות לשון מיוחדות.² בדבריי אתרכז בקהילות היהודים במזרח, משמע ברחבי האימפריה העות'מאנית לשעבר – בעיקר בארצות הבלקן, בתורכיה ובארץ ישראל.

ראשיתה של הספרדית-יהודית בימי הביניים בספרד. בקרב היהודים בספרד, בהיותם קבוצה חברתית בעלת ייחוד דתי-תרבותי, התפתחה לשון מיוחדת להם בשוחחם בינם לבין עצמם, משובצת רכיבים עבריים ושימושים מיוחדים הנובעים מן ההיבט הפולחני-דתי המאפיין את חייהם.³ משנותקו מגורשי ספרד מצור מחצבתם הספרדי הם נשאו עמם את הלשון ושימרו בה רבות מן התכונות המאפיינות את הספרדית של ימי הביניים, אבל במרוצת הדורות התפתחה הלשון עד שהייתה ללשון עצמאית, אם כי יש הרואים בה להג של הספרדית.⁴

הספרדית-יהודית חייטה עצמאיים במשך מאות שנים, ופריחתה הספרותית הייתה במאה השש עשרה ומן המאה השמונה עשרה ואילך. למרבה הצער הלשון כבר אינה חיה במובנה המקובל של ההגדרה: אין ילדים המתחנכים באורה, אין היא שפת אם, ואין היא נכתבת באותיות עבריות כפי שהיה מקובל עד אמצע המאה העשרים.⁵ לכשייפטר מן העולם אחרוני הדוברים בה מלידה היא עתידה להיעלם ולא להיות עוד לשון חיה; כל חזקתה תהיה אז בשימורה במחקר.

בדבריי אתמקד בקצרה בכמה עניינים הקשורים לחקר הספרדית-יהודית – בדרכי המחקר, בחומרי הגלם למחקר, בשיטות העבודה הלכה למעשה ובתוצאותיהן, ולבסוף אדון גם בקשיי המחקר.⁶ וכבר בראשית דבריי אבקש לציין את ספרו החשוב של דוד בוניס, מחקרי ספרדית, שבו ליקט את כל ספרות המחקר שנכתבה עד 1981 על הספרדית-יהודית

* המאמר הוא נוסח מורחב של הרצאה שנשאתי בנסי "מצב המחקר בחקר לשונות יהודי ספרד והמזרח וספרויותיהם", אוניברסיטת חיפה, 7 באפריל 2002.

1. ראו: משה בריאשר, "הגיית הצד" במסורתם של יהודי דרום מערב צרפת", מחקרים בלשון העברית העתיקה והחדשה: לכבוד מנחם צבי קדרי, שמעון שרביט (עורך), רמת גן תשנ"ט, עמ' 173–190; M.L. Wagner, "Os judeos hispano-portugueses e a sua língua no Orient, na Holanda e na Alemanha", *Arquivo de história e bibliografia*, 1 (1924), pp. 3–18; P. Wexler, "Marrano Ibero-Romance: Classification and research tasks", *Zeitschrift für Romanische Philologie*, 98 (1982), pp. 59–108. ראו האזכורים האחרים במקורות אלו.

2. ראו למשל: J. Benoliel, *Dialecto Judeo-hispano-marroquí o hakitia*, Madrid 1977; A.R. Bentes, *Os Sefardim e a Hakitia*, Rio de Janeiro 1981; P. Benichou, "Observaciones sobre el judeo-español de Marruecos", *Revista de Filología Hispánica*, 7 (1945), pp. 209–258; S. Weich-Shahak, *Romancero sefardi de Marruecos: Antología de tradición oral*, Madrid 1997 מכיון שאני מתמקדת ביהדות ספרד במזרח אגן הים התיכון לא יפורטו המחקרים על הספרדית-יהודית של יהדות מרוקו.

3. יש טובים שהיהודים ייברו בספרד של ימי הביניים את אותו ניב ספרדי של שכניהם הלא יהודים. ראו: L. Minervini, *Testi Giudeospagnoli Medievali*, Napoli 1992; R. Penny, "Judeo-Spanish Varieties before and after the Expulsion", *Donaire*, 6 (1996), pp. 54–58. ראו הדיון להלן.

4. A. Zamora Vicente, *Dialectología Española*, Madrid 1967. על הבדלים בין להג ללשון עצמאית אין כאן המקום להרחיב.

5. ראו: T.K. Harris, *Death of a Language: The History of Judeo-*

ויצירתה.⁷ את הרשימה הזאת יש להוסיף ולעדכן, כי מאז ועד היום נוספו מאות מחקרים בנושא.⁸

דרכי המחקר

מחקרי הבלשנות, הספרות, המוזיקה והפולקלור של השפה הספרדית-יהודית והיצירה בה צעדו זה בצד זה, מעט אחרי חקר השפה והתרבות בלשונות אחרות. שיטות המחקר הבלשונית, דרכי הניתוח הספרותיות והמוזיקליות ומחקרי הפולקלור שהתפתחו בעמים אחרים נתנו את אותותיהם בדרכי הניתוח של הספרדית-יהודית; והמגמות שניכרו שם באו לידי ביטוי גם בחקר הספרדית-יהודית. למשל, גם שם הניתוח הדיאכרוני, ההיסטורי, העוקב אחר השינויים ההיסטוריים שהתרחשו בלשונות העולם, קדם לבחינה הסינכרונית, המתארת את תופעות הלשון לעצמן בלא תלות בעברן. כך בבלשנות הכללית, וכך גם בחקר הספרדית-יהודית. העיסוק בספרות קנונית קדם לעיסוק בספרות העממית ובספרות שבעל פה. כך במחקרי הספרות וכך בחקר הספרדית-יהודית.

היחס של הדוברים אל הספרדית-יהודית, אל שפתם שלהם, היה דו-ערכי. מצד אחד הם זלזלו בה, כאילו אינה אלא ענף פחות ערך של הספרדית האיברית; מצד אחר הם הרגישו גאווה על היותם משמריה של מסורת הלשון האיברית. משום כך יהודים ספרדים חוקרי ספרות, בלשנות, מוזיקה ופולקלור לא הקדישו תשומת לב רבה ליצירה בספרדית-יהודית; עד לפני כ-100 שנים. בסוף המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים החלו חוקרים לא יהודים לגלות עניין רב בספרדית-יהודית. השפה ויצירתה עניינו את החוקרים משום שהם ראו בהן שיקוף של מסורות קדומות של הספרדית האיברית. בעקבותיהם החלו גם יהודים לחקור את הספרדית-יהודית ואת ביטוייה התרבותיים.

החוקרים הראשונים שהחלו ברצינות בתייעוד הממצאים בספרדית-יהודית ובתיאורם היו רמון מננדס פידאל, לאופולד וגנר וסינתיה קרוז.⁹ בעקבותיהם קמו דורות של חוקרים רבים, יהודים ונוצרים, שהתמקדו בספרדית-יהודית מכל היבטיה המחקריים – הבלשוניים, הספרותיים, הפולקלוריים והמוזיקליים – ועוד היד נטויה.

משהתקבלה ההכרה שהספרדית-יהודית ויצירתה הן נושאים ראויים למחקר החל תהליך רישום של כל מה שנמצא בכתובים בספרדית-יהודית. הקטלוגים הם כלי עזר חשוב ורב ערך לכל מחקר ומחקר בספרדית-יהודית; כל קטלוג נכון לספרייה שנבדקה במחקר מסוים או לדפוסים שנסקרו, ואין הוא מקיף את כל מה שאי פעם נכתב בספרדית-יהודית. קטלוגים, של מאיר קייזרלינג, אברהם יערי, חיים דב פרידברג ואחרים,¹⁰

Spanish, New-ark 1994; H.V. Sephiha, *L'Agonie des Judéo-Espagnols*, Paris 1977

6. לסקירה מלאה של מצב המחקר בספרדית-יהודית ראו O. (Rodrigue) Schwarzwald, "Judeo-Spanish Studies", *Oxford Handbook of Jewish Studies*, M. Goodman (ed.), Oxford 2002, pp. 572-600

7. ראו D.M. Bunis, *Sephardic Studies: A Research Bibliography*, New-York 1981

8. לעדכונים ראו: idem, *Judezmo: An Introduction to the Language of the Sephardic Jews of the Ottoman Empire*, Jerusalem 1999 משאלונקי היהודית, ירושלים תש"ס; שורזלד, מחקרים (הערה 6 לעיל); והביבליוגרפיות הנזכרות שם ובספרים המצויים לעיל.

9. ראו: M. L. Wagner, *Juden-Spanish*, Stuttgart 1990; R. Menéndez Pidal, "Catálogo del romancero judeo español", *Cultura Española*, 4 (1906), pp. 1,045-1,077; 5 (1907), pp. 161-199; idem, *El Romancero Judío-Español: Teorías e Investigaciones*, Madrid 1928; idem, "El Romancero Sefardí: su Extraordinario Caracter Conservador", *The Sephardi Heritage*, R. Barnett (ed.), New-York 1971, pp. 552-559; C.M. Crews, "The Vulgar Pronunciation of Hebrew in the Judéo-Spanish of Salónica", *JJS*, 13 (1962), pp. 83-95; idem, *Recherches sur le judeo-espagnol dans les pays balkaniques*, Paris 1935

10. ראו לדוגמה: משה דוד גאון, העיתונות בלאדינו: ביבליוגרפיה, ירושלים תשכ"ה; אברהם יערי, "דפוסים קדומים", קרית ספר, כב (תש"ה-תש"ו), עמ' 223-239; הנ"ל, רשימת ספרי לאדינו הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים תרצ"ד; חיים דב פרידברג, בית עקד ספרים, תל אביב תשי"ב; יוסף קפלן (עורך), היהודים הפורטוגזיים באמסטרדם במאה השבע-עשרה,

ירושלים תשל"ה; M. Kayserling, *Biblioteca española-portuguesa Judaica: Dictionnaire bibliographique*, [Strassburg 1890] New-York 1971; M. Studemund-HaLevy, *Bibliographie zum Judenspanischen*, Hamburg 1975; idem, *Bibliographie zur Geschichte der Juden in Hamburg*, München 1994 לסקירה של הקטלוגים והביבליוגרפיות ראו שמואל רפאל, "מגמות ויעדים בקטלוגים וביבליוגרפיות של דפוס לאדינו", פעמים, 81 (תש"ס), עמ' 120-154.

11. ראו D. Cohen, *Bibliography of Ladino Books* (בהכנה לדפוס). וראו www.huji.ac.il/lib/aleph/lb/ihbl
12. ראו יערי, רשמית ספרי לאדינו (הערה 10 לעיל).

13. ראו M. Molho, *Literatura Sefardita de Oriente*, Madrid y Barcelona 1960
14. האזכורים הביבליוגרפיים נמנים בסעיף הבא, "שיטות המחקר ותוצאותיהן".

15. ראו למשל: משה אטיאש, רומנסיו ספרדי: רומנסות ושירי עם ביהודית ספרדית, ירושלים תשכ"א; משה גיורא אלימלך, רומנסות ספרדיות, ירושלים תשל"ט; תמר אלכסנדר-פריד, מעשה אהוב וחצי: הסיפור העממי של יהודי ספרד, ירושלים ובאר שבע תש"ס; בתיה מעוז, "הרומאנסה של היהודים הספרדים מתורכה ומאמצות הבאלקאן", פעמים, 7 (תשמ"א), עמ' 50-63; שמואל רפאל, האביר והרעה השבויה: מחקר ברומנסה של דוברי הלאדינו, רמת גן תשנ"ח;

S.G. Amistead y J.H. Silverman, *En torno al romancero sefardí-hispánico y balcánico de la tradición judeo-española*, Madrid 1982

16. ראו: משה אטיאש, "הקומפלאס די פורים" בלאדינו, ספנות, ב (תשי"ח), עמ' שלא-שעו; הנ"ל, קונסיונו יהודי ספרדי: שירי עם ביהודית ספרדית, ירושלים ותל אביב תשל"ב; תמר אלכסנדר, "הפתח היהודי-הספרדי: מקורות ומחקרים", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, כב (תשס"ג), עמ' 179-201; שמואל

וקטלוגים שנוצרים היום בעבודה הביבליוגרפית היסודית בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ובמכון בן-צבי בירושלים בידי דוב הכהן,¹¹ או בהיקף קטן יותר במכון מעלה אדומים בידי אבנר פרץ, הם רק דוגמה קטנה למה שנחוץ עוד בתחום הזה: סקירה כוללת ומקיפה של כל מה שתועד עד היום.

עד כאן בכתב. המצב בעל פה עגום יותר, משום שאמנם נאספו ותועדו שירים למיניהם – רומנסות, קנסיוניס וקנטיגאס – מסוף המאה התשע עשרה ומראשית המאה העשרים, אבל עיקר האיסוף של המסורות שבעל פה נעשה ממחציתה השנייה של המאה העשרים, בשעה שהספרדית-יהודית כבר החלה בשקיעתה, וחומרים רבים מאוד אבדו לבלי שוב.

חומרי הגלם למחקר

כבר רמזתי על חומרי הגלם למחקר – החומרים הכתובים והחומרים שבעל פה. בקטלוג של יערי משנת 1935 נמנו הסוגים בטקסטים הכתובים: (א) תרגומי מקרא ופירושיהם, כולל מעם לועז – היצירה הגדולה שר' יעקב כולי החל בכתיבתה ואחרים המשיכוה לאחר מותו, והיא מקיפה חלק נכבד מספרי המקרא; (ב) מסכת אבות; (ג) ספרי תפילות, ובהם ההגדות של פסח; (ד) חיבורי מוסר ודינים; (ה) קבלה; (ו) דברי הימים ותולדות אישים; (ז) מחיי ישראל בדור האחרון; (ח) ציונות ולאומיות; (ט) פיוט ושירה; (י) דרמה; (יא) סיפורים; (יב) הלצה; (יג) ספרי לימוד; (יד) עיתונים; (טו) לוחות שנה; (טז) נצרות ומיסיון; (יז) שונות.¹²

מיון מפורט זה נובע מאופיו של יערי, הביבליוגרף שתיעד את הספרים שמצא בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. מאז נוספו ספרים לספריות העולם, ובכל זאת המיון נותר שמרני למדי.

מולכו הבחין בין ספרות כתובה לספרות דבורה ומיין בדרך אחרת את סוגי הספרות: (א) ספרות פופולרית בעל פה, ובה (1) משלים ופתגמים, (2) רומנסות, ובהן רומנסות בנושאים לא יהודיים, שירים מסוגים שונים, רומנסות בנושאים יהודיים (מקראיים או מדרשיים) וסיפורים למיניהם; (ב) ספרות פופולרית כתובה, ובה קופלאס (או קומפלאס) של פורים, שירים של פסח, המנון לשבועות ושירי שבועות, קינה לתשעה באב וקופלאס לט"ו בשבט; (ג) תרגומים ליטורגיים למקרא ולתפילה; (ד) דינים, מוסר ומעם לועז; (ה) שירה, דרמה וסיפורת; (ו) ספרי היסטוריה ועיתונות.¹³

שתי סוגות כתובות הבולטות בחשיבותן זכו למחקרים ענפים: (א) תרגומי הלאדינו לטקסטים הליטורגיים – תרגומי המקרא, תרגומים לפרקי אבות,

להגדות של פסח ולקטעי תפילה; (ב) מעם לועז. ספרות רבנית אחרת, ספרי הדרכה וייעוץ, מעט ספרי היסטוריה, ספרות יפה, מחזות, שירה ועיתונות לא זכו לחקירה שיטתית ומקפת, אם כי יש עבודות חשובות אחדות בתחום.¹⁴

הסוגה בעל פה שזכתה לעיקר ההתעניינות במחקר היא הרומנסה. הבלדות הספרדיות-יהודיות תוארו ונחקרו, אם לעצמן ואם בזיקה למקבילותיהן בספרדית האיברית.¹⁵ השירים (קופלאס וקנטיגאס), סיפורי העם, המשלים, הפתגמים, החידות והבדיחות נאספו וממשיכים להיאסף, ברם המחקר עליהם טרם הגיע לכלל מיצוי.¹⁶

שיטות המחקר ותוצאותיהן

עיקר עבודת המחקר בתחום הספרדית-יהודית היום עדיין בשלב האיסוף, השימור והתיעוד. מעט נעשה בתחום הניתוח בהתאם לתחומי המחקר שהזכרתי לעיל.

אחת משאלות המחקר שעדיין נדרשים לה היא אם הספרדית-יהודית נוצרה כבר בחצי האי האיברי או שהיא התפתחה אחרי שנותק הקשר בין היהודים לספרד.¹⁷ יש טענה שהספרדית-יהודית תחילתה רק בראשית המאה השבע עשרה;¹⁸ לעומת זאת יש הגורסים, ואני בהם, שמקורה כבר בחצי האי האיברי במאות הארבע עשרה והחמש עשרה. הטענות בדבר התפתחותה המאוחרת לאחר הגירוש מבוססות על תפיסה שהספרדית הכתובה של המאה השש עשרה, אף על פי שנכתבה באותיות עבריות, דומה מאוד לספרדית האיברית בת זמנה וממשיכה את רוח היצירה בה.¹⁹ הטענות הבלשניות בדבר קיומה של ספרדית-יהודית בימי הביניים מתבססות על כתבים שהתגלו שם, על התפתחות מקבילה של הספרדית-יהודית במזרח ובמערב ועל ידע סוציולינגוויסטי בעניין התפתחות לשונות בקבוצות חברתיות סגורות.²⁰

רוב המחקרים על השפה הספרדית-יהודית ועל יצירתה נובעים מהתעניינות ייחודית של החוקרים בנושאים מסוימים הקשורים בה. משום כך חסר מחקר כללי רב היקף המתעד ומנתח את כל סוגי היצירה הספרדית-יהודית, ועוד אשוב לעניין זה בהמשך.

הסוגה של תרגומי הלאדינו זכתה כאמור לתיאור הבלשני המקיף ביותר בעבודות על תרגומי המקרא – התורה, הנביאים ופרקי הפטרות, על פרקי אבות ועוד;²¹ מעם לועז זכה לתיאור בהיבטים ספרותיים, להשוואת נוסחים ולתיאור דרכי העיבוד של סיפורי המדרש בהשוואה לסיפורי עם.²² ואולם המחקר הבלשני נמצא שם עדיין בחיתוליו. הוא הדין ביצירות

ארמיסטד ויוסף סילברמן, "הספרות הספרדית-היהודית העממית והמסורת שבעל פה במזרח הים התיכון", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, ה-1 (תשמ"ד), עמ' 7-22; יעקב בן-טולילה ותמר אלכסנדר, "מן הכתב אל הפה: גלגולה של ספרות קאנונית בפתגמים", פעמים, 93 (תשס"ג), עמ' 91-112; שמואל רפאל, "הימננים ציוניים בלאדינו: עיון בסוגה ובפואטיקה", פעמים, 73 (1998), עמ' 41-59; בוניס, קולות משאלוניקי (הערה 8 לעיל); H.V. Besso, "Introduction to a Bibliography of Sephardic Proverbs", *Le Judaïsme Sépharadi*, 18 (1959), pp. 822-827; idem, *Judeo-Spanish Proverbs: An Analysis and Bibliography*, New-York 1980; I.M. Hassán, "Las Coplas de Purim", Thesis doctoral, Madrid 1976; idem, E. Romero y P. Diaz-Mas, *Temas Sefardies: del Cancionero Sefardi*, Madrid 1984; I.J. Lévy, *Prolegomena to the Study of the "Refanero Sefardi"*, New-York 1969; idem, *And the World Stood Silent: The Sephardic Poetry of the Holocaust*, Urbana 1989; E. Romero, *El libro del buen retajar*, Madrid 1998.

17. ראו: S. Marcus, "A-Il existé en Espagne un dialecte judéo-espagnol", *Sefarad*, 22 (1962), pp. 129-149; A. Varvaro, "Il giudeo-spagnolo prima dell'espulsione dei 1492", *Medioevo*, 12 (1987), pp. 154-172. דעתו של פאול וקסלר אינה מקובלת בקרב החוקרים, ואין היא רלוונטית לדיון זה. ראו P. Wexler, *The Non-Jewish Origin of the Sephardic Jews*, New-York 1996.

18. ראו: L. Minervini, "La formación de la Koiné Judeo-española en el siglo XVI", *Revue de Linguistique Romane*, 263-264 (2002), pp. 497-512; H.V. Sephiha, *Le Judéo-Espagnol*, Paris 1986. וראו גם המקורות בהערה 3 לעיל.

19. דוד בוניס הוכיח שכבר במאה השש עשרה ניכרת ההשפעה התורכית על הספרדית-יהודית הזאת. ראו דוד בוניס, "המרכיב התורכי של הג'ודזמו

העות'מאני", הרצאה בכנס הבין-לאומי על היהודים באימפריה העות'מאנית: חברה ותרבות, רמת גן, יוני 2001.

20. ראו: הנ"ל, "לשון היהודים הספרדים: סקירה היסטורית", מורשת ספרד, חיים בינארט (עורך), ירושלים תשנ"ב, עמ' 694-713; אורה (הודיג) שורצולד, "סוגי לשון וספרות ביהדות הספרדית", פעמים, 50 (תשנ"ב), עמ' 4-28; Language, Choice and Language Varieties Before and After the Expulsion", *From Iberia to Diaspora: Studies in Sephardic History and Culture*, Y.K. Stillman and N.A. Stillman (eds.), Leiden 1999, pp. 399-415.

21. ראו למשל: משה לוז, "תרגומי המקרא בלאדינו", ספונות, 8 (1964), עמ' שלו-שעה; אורה (הודיג) שורצולד, תרגומי הלאדינו לפרקי אבות (עדה ולשון, יג), תשמ"ט; הנ"ל, "מה בין תרגומי הלאדינו בפרקי אבות ובהגרות הספרדים?", צירה ותולדות בקהילות ישראל בספרד והמזרח, תמר אלכסנדר, אפרים חזן, גלית חזן-רוקס ואברהם חיים (עורכים), ירושלים תשנ"ד, עמ' 33-54; הנ"ל, "בחינה חדשה של מקור תרגומי הלאדינו ומסירתם", קול ליעקב: אסופת מאמרים לכבוד פרופ' יעקב בן-טולילה, וניאל סיון ופבלו יצחק הלוי-קירטצ'וק (עורכים), באר שבע תשס"ג, עמ' 359-369; D.M. Bunis, "Tres formas de ladinar la biblia en Italia en los siglos XVI-XVII", *Introducción a la Biblia de Ferrara*, I.M. Hassan (ed.), Madrid 1994, pp. 315-345; idem, "Translating from the Head and from the Heart: The Essentially Oral Nature of the Ladino Bible-translation Tradition", *Hommage à Haïm Vidal Sephiha*, W. Busse and M.C. Varol-Bornes (eds.), Berne 1996, pp. 337-357; I.M. Hassan (ed.), *Introducción a la Biblia de Ferrara*, Madrid 1994; M. Lazar (ed.), *The Ladino Scriptures: Constantinople, Salonica [1540-1572]*, Lancaster California 2000; idem (ed.), *Biblia Ladinada: Escorial I.j.* 3,

אחרות – רומנסות, שירים למיניהם, ספרות יפה, מחזות, סיפורי עם, פתגמים ועוד.²³ יש להוסיף שבניתוח יצירות הספרות באים לידי ביטוי גם הבדלים דיאלקטיים.²⁴

הרבה מן הניתוחים הבלשניים עוסקים ברכיבים של שפת היצירה, כגון הרכיב העברי, התורכי, הצרפתי וכיוצא באלה בקהילות מסוימות או ביצירות מסוימות;²⁵ לדוגמה מילונו של בוניס, על הרכיב העברי והארמי בספרדית-יהודית, מבוסס על מסורות בעל פה ובכתב, והוא הספר המקיף ביותר שנכתב בנושא זה.²⁶

מחקר הדיאלקטים מבקש למצוא הבדלים בין הקבוצות של היהודים הספרדים. המחקר הוא בעיקרו תיאור איזוגלוסות לקסיקליות או תיאור איזוגלוסות פונטיות, ולא תיאור של תופעות אחרות. מחקר זה מכיר הן בהבדלים בין טקסטים כתובים הן בהבדלים בין טקסטים מדוברים. הרבה ממחקר הדיאלקטולוגיה התמקד בתיאור מפורט של הלשון בקהילה מסוימת – בשאלוניקי, ביוגוסלביה, בירושלים ועוד.²⁷

אחת משאלות המחקר התאורטיות שהעסיקה וממשיכה להעסיק חוקרים רבים היא שאלת המקוריות של היצירה הספרדית-יהודית, בין בעל פה בין בכתב, וזיקתה ליצירה האיברית. למשל, המיונים של אלנה רומרו מתמקדים בעיקר ביצירה הכתובה, אך נקודת המוצא שלהם היא זיקתה של הספרות שנכתבה בספרדית-יהודית ליצירה הספרדית האיברית מחד גיסא, ומאידך גיסא עצמאות הספרות הספרדית-יהודית וזיקתה למתרחש בספרות של עמים אחרים.²⁸ לפיכך היא דנה בשלושה סוגי ספרות ספרדית-יהודית: תרגומי הלאדינו למקרא, לתפילה, לפרקי אבות ולהגדה של פסח וחיבורים אחרים מן המאה השש עשרה – כשהיצירה האיברית ורוחה עדיין שרו על היצירות; התרגומים מן המאה השמונה עשרה ואילך ומעם לועז – יצירות עצמאיות וחדשניות שנועדו להשכלת ההמונים; הספרות, העיתונות והתאטרון מסוף המאה התשע עשרה ואילך – התפתחות המקבילה ליצירה בעמי אירופה. ביצירה שבעל פה היא לא דנה.

יעקב חסן²⁹ ובעקבותיו פלומה דיאז-מאס³⁰ טוענים בעניין הספרות הספרדית-יהודית שאמנם יש יצירה ספרדית-יהודית עצמאית, אך חלק נכבד ממנה אינו אלא אימוץ של נורמות ספרותיות של עמים אחרים, בין שהן איבריות בין שהן מקומיות. הם ממיינים את הספרות הכתובה לספרות מקורית ולספרות מאומצת. הספרות המקורית כוללת את תרגומי המקרא וכתבים ליטורגיים אחרים – מעם לועז, ספרי מוסר וחיבורים רבניים אחרים; ספרות הקופלאס לסוגיה; סוגות מסורתיות, כגון פתגמים, סיפורי עם, בלדות, רומנסות ושירים. הסוגות המאומצות הן לדעתם עיתונות, סיפורת, דרמה ושירה חדשות במאות התשע עשרה והעשרים. אינני מסכימה עם דעתם שכל היצירה החדשה בעיתונות, בסיפורת, בדרמה ובשירה במאות

התשע עשרה והעשרים היא אימוץ של נורמות מעמים אחרים. אם נקבל את דעתם יש לטעון שכל סוגה ספרותית שנוצרה בכל עם ועם לאחר שכבר הייתה קיימת בעמים אחרים היא חלק מספרות מאומצת. האם כל אלו ייחשבו אימוצים בקרב עמים אחרים או רק בקרב היהודים הספרדים?

חוקרים אחרים, ובהם סילברמן וארמיסטד, הראו שהרבה ממה שנחשב ספרדי מקורי במסורת העממית שבעל פה ויוחס למקור קדום עוד בחצי האי האיברי אינו אלא אימוץ ספרדי-יהודי של מסורות מקומיות. הם הוכיחו את התזה הזאת בפתגמים, בסיפורי עם, ברומנסות ובשירי עם, בין שיש בהם מוטיבים יהודיים דתיים למהדרין בין שיש בהם מוטיבים לא יהודיים.³¹

גם מחקרי הבלשנות הראו שמה שנראה כשימור המסורת הספרדית האיברית של ימי הביניים אינו ניכר אלא בחלק מאוצר המילים וביסודות פונטיים מסוימים. הלשון השתנתה שינויים ניכרים מאז נותקו הדוברים מספרד, והיא התפתחה התפתחות עצמאית – חלק מן ההתפתחויות מקביל למה שנמצא בלהגים מסוימים בחצי האי האיברי, וחלק הוא התפתחות עצמאית, דומה למה שהתרחש בספרד אחרי הגירוש.³²

במחקרי המוזיקה התמקדו בבחינת המוטיבים והסגנונות המוזיקליים ביצירות מושרות ומנוגנות; ומהם מתברר שהשפעת המודרנה ניכרת ביצירה הספרדית-יהודית כולה, ומעט מאוד אפשר לזקוף לזכות מסורת קדומים מספרד של ימי הביניים.³³

מחקרים רבים עסקו בסוג ספרותי מסוים. תמר אלכסנדר למשל חקרה סיפורי עם ופתגמים; אלנה רומרו תיארה מחזות; יעקב חסן התעניין בקופלאס לפורים; ואמיליה ברקין לופז תיארה את דרכי כתיבתו של הסופר בן גיא.³⁴ חוקרים אחרים בחרו לבדוק מוטיב ספרותי מסוים ביצירות אחדות שמקורן במקומות שונים או אצל דוברים שונים – אונס דינה, הנערה הנבגדת או הנערה שומרת האמונים, עקדת יצחק ועוד. שמואל רפאל³⁵ ומסעוד סלמה³⁶ הם שניים מחוקרים אלו, ויש עוד רבים אחרים.

פריחת העניין בלשונם של מגורשי ספרד ובתרבותם וחקירתה המחודשת הביאו לפרסומם של מילונים אחדים. שני המילונים הראשונים שהתפרסמו היו חד-כיווניים: הערכים בספרדית-יהודית תורגמו לצרפתית, אבל המילון לא ניתב את המעין בכיוון ההפוך – מילים צרפתיות לא תורגמו לספרדית-יהודית. במילון הקטן והישן של שלמה ישראל שריזלי מלפני למעלה מ-100 שנה נכתבו המילים בספרדית-יהודית באותיות עבריות ותרגומן הובא בצרפתית.³⁷ לא נכללו בו מילים עבריות וארמיות ששולבו בספרדית-יהודית, מתוך הנחה תמימה שחזקה על קורא העברית שידע את משמעותן של המילים בספרדית-יהודית. לכן מילים כמו **חבר** (או **חאב'יר**) "שותף"; **חברנסה** (או **חאב'ראנסה**) "שותפות"; **דימזלאדו** (או

Madison 1995, pp. ix-xlviii; idem (ed.), *The Ladino Mahzor of Ferrara* [1553], Culver City 1993; idem (ed.), *The Ladino Bible of Ferrara* [1553], Culver City 1992; M. Morreale, "El sidur ladinado de 1552", *Romance Philology*, 17 (1963), pp. 332-338; idem, "La 'Biblia di Ferrara': 450 anni dopo la sua pubblicazione", *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei* S-9, 6 (1994), pp. 173-233; H.V. Sephiha, *Le Ladino: Deutéronome*, Paris 1973; idem, "Versiones judeo-españolas del Libro de Jeremia impresas en Ferrara y Salónica en el siglo XVI: Influencia de los comentaristas", *Sefarad*, 31 (1971), pp. 179-184; idem, *Le Ladino (Judéo-Espagnol Calque)*, Paris 1979; O. (Rodríguez) Schwarzwald, "La Haggada de Venise en ladino de 1609", *Yod*, 69 (1991), pp. 33-34 ועוד.

22. מעם לועז, שנכתב במקורו בספרדית-יהודית, תורגם לעברית, לאנגלית ולצרפתית ותועק לספרדית, ולכן הוא אבן שואבת ליהודים מסורתיים ולחוקרים במדעי היהדות. ראו: תמר אלכסנדר, "דמותו של האר" בספרו הספרדי-יהודי: סיפור האנוס והלחם בתוך מעם לועז", פעמים, כו (תשמ"ו), עמ' 87-107; שמואל חגי, "מעם לועז: פירושו של ר' יעקב כולי", מחנים, 4 (תשנ"ז), עמ' 276-281; לואיס לדא, "תכנים וצורות במעם לועז לר' יעקב כולי", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ם; אורה (רודריג) שורצול, "היבטי שיח במעם לועז" (בהכנה לדפוס. עתיד להתפרסם בספר לכבוד יהדות דיסון); D. Gonzalo Maeso and P. Pascual Recuero (eds.), *Me'am Lo'ez: El gran comentario bíblico sefardi*, Tomo preliminar: *Prolegómenos*, Madrid 1964-1974; P. Romeu Ferré, *Las llaves del Me'am loez: Edición crítica, concordada y analítica de los índices del Me'am loez de la Torá*, Barcelona 2000; A. Ginio Meyuhas, "Everyday Life in

the Sephardic Community of Jerusalem according to the *Meam Loez* of Rabbi Jacob Kulfi", *Studia Rosenthaliana*, 35, 2 (2001), pp. 133-142; idem, *La Bible populaire sépharade comme mémoire de la vie juive*, Paris 2004; idem, "Ecos de las polémicas cristianas contra los judíos en *Meam Loez*", *Convivencia de culturas y sociedades mediterráneas*, V, Universidad Pública de Navarra, 2004, pp. 143-155

23. ראו למשל: משה אטיאש, "שלמה ח' שלם: אביר המשוררים בלאדינו", זכרון שלוניקי, ב, תל אביב תשמ"ו, עמ' 322-336; תמר אלכסנדר ושושנה וייך-שחק, לעת כזאת: מחזה מוסיקאלי לפורים בשאלוניקי, תל אביב תשנ"ד; אברהם אלמאליח, "הספרות והעתונות האשפניולית", השלח, כו (תער"ב), עמ' 67-73, 253-260; דוד בוניס, "מונחי מאכלים ומנהגי אכילה בס' דמשק אליעזר לר' אליעזר בן שם טוב פאפו: הספרות הרבנית בלודומו כמקור לענייני פולקלור ולשון", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, ה-1 (תשמ"ד), עמ' 151-195; אבנר לוי, "אלכסנדר בן גייאת ותורמתו לעיתונות ולספרות היפה בלאדינו", מורשת יהודי ספרד והמזרח, יששכר בן-עמי (עורך), ירושלים תשמ"ב, עמ' 205-212; אלנה רומרו, "היציאה הספרותית בפרוה של היהדות הספרדית", מורשת ספרד, חיים בינארט (עורך), ירושלים תשנ"ב, עמ' 438-460; S.G. Armistead and J.H. Silverman, *The Judeo-Spanish Ballad Chapbooks of Jacob Abraham Yona*, Berkeley 1971; A. Barquín Lopez, *Edición y estudio de doce novelas aljamiadas sefardíes a se principios del siglo XX*, 1995; I.M. Hassán, "Hacia una visión panorámica de la literatura sefardí", *Actas de las Jornadas Estudios Sefardíes*, A.V. Camarasa (ed.), Cáceres 1981, pp. 51-68; idem, "Visión panorámica de la literatura sefardí", *Hispania Judaica*, 2 (1982), pp. 25-44; S. Santa Puche, *Introducción*

דיזמאזאלאדו) "ביש מזל, אומלל" אינן ערכים במילון הזה. מילונו של ז'וזף נחמה משנת 1977 תיעד את הספרדית-יהודית של שאלוניקי בתעתיק אותיות רומיות, ונכללות בו מילים עבריות וארמיות הקיימות בספרדית-יהודית בצד מילים רבות שמקורותיהן תורכיים, איטלקיים, צרפתיים ואחרים.³⁸ בשנים האחרונות התפרסמו מילונים אחדים לספרדית-יהודית, רובם חד-כיווניים, ומיעוטם דו-כיווניים:

- א. פסקואל פסקואל רקוארו, מילון ספרדית-יהודית-ספרדית.³⁹
  - ב. שמואל רומאנו, מילון ספרדית-יהודית-צרפתית, גרמנית וספרדית (להג יוגוסלביה).⁴⁰
  - ג. אלגריה בנדיין די בן-דלק, מילון ספרדית-יהודית-ספרדית.⁴¹
  - ד. קלרה וואלי פרחיה, מילון ספרדית-יהודית-צרפתית.⁴²
  - ה. קלרה פרחיה ועמיתיה, מילון ספרדית-יהודית-תורכית ותורכית-ספרדית-יהודית.⁴³
  - ו. אלברט מוריס פאסי, מילון ספרדית-יהודית-אנגלית ואנגלית-ספרדית-יהודית.⁴⁴
  - ז. מימון בנשימול ומתילדה כהן-סראנו, מילון ספרדית-יהודית-עברית ועברית-ספרדית-יהודית.⁴⁵
  - ח. דוד בוניס, מילון העזר ספרדית-יהודית-עברית.⁴⁶
  - ט. אלי כהן ודליה כהן-גורדון, מילון ספרדית-יהודית-אנגלית ואנגלית-ספרדית-יהודית.⁴⁷
- תפקיד נכבד בשימור הספרדית-יהודית ובהוראתה יש לספרים להוראת השפה, וגם הם החלו להתחבר בשנים האחרונות. להלן רשימת שמות המחברים של ספרי הלימוד, בסדר כרונולוגי לפי מועד פרסומם:
- א. אראלה גטניו ושמואל רפאל, למתחילים ולמתקדמים.⁴⁸
  - ב. מארי-כריסטין וארול.⁴⁹
  - ג. מתילדה כהן-סראנו, למתחילים ולמתקדמים.⁵⁰
  - ד. משה שאול.⁵¹
  - ה. דוד בוניס.⁵²

ספרו של בוניס הוא הטוב והמקיף מכולם. כל ספרי הלימוד לספרדית-יהודית התפרסמו רק בשנים האחרונות, ורובם אחרי 1998.

ואגב כך אעיר – אחת הסוגיות המעסיקות את חובבי הלשון היא שאלת הכתב: האם יש להמשיך להשתמש בכתב רש"י בלימוד הספרדית-יהודית וספרותה או שיש להשתמש באל"ף-בי"ת הרומי (אותיות לטיניות) כדי לקרב את השפה אל מקורה הספרדי וכדי שכל יודע שפה אירופית יוכל לקרוא אותה? מבחינה אקדמית ערכו של כתב רש"י לא יסולא בפז, שהרי בו נכתבה רוב הספרות הספרדית-יהודית. בכתב רש"י נכתב המילון של שריזלי, וספרי הלימוד של גטניו ורפאל ושל בוניס מלמדים את השפה

a la literatura de los judíos sefardíes, Valencia 1998; E. Seroussi (ed.), *Alberto Hemsí: Cancionero Sefardi*, Jerusalem 1995; E. Romero, *La creación literaria en lengua Sefardi*, Madrid 1992; idem, *El teatro de los sefardíes orientales*, Madrid 1979

24. ראו: שמעון מרכוס, השפה הספרדית-יהודית, ירושלים תשכ"ה; סמורה יוסנטי (הערה 4 לעיל); שורצולד, פרקי אבות (הערה 21 לעיל); M.C. Varol, "Le judéo espagnol d'Istanbul, Étude linguistique", thèse pour le doctorat nouveau régime, Paris, III, 1992

25. ראו למשל: דוד בנבנשתי, מלים עבריות בספרדית-יהודית, ירושלים תשמ"ה; שמעון ברנפלד, "היסוד העברי בלשון הספרדית-יהודית", רשומות, א (תרפ"ה), עמ' 255-271; אורה (רודריג) שורצולד, "הרכיב העברי בלאדינו של הגדות הספרדים", לאדינאר, א (תשנ"ח), עמ' 61-78; הנ"ל, "המדדים להיתוכן של המלים העבריות והארמיות בספרדית-יהודית", מלאת, 2 (תשמ"ד), עמ' 357-367; הנ"ל, "המלים העבריות בעיתונות הספרדית-יהודית ביוון", וב' הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, ד, 1, ירושלים תש"ן, עמ' 205-212; A. Danon, "Les éléments grecs dans le judéo-espagnol", *Revue des Etudes Jueves*, 75 (1922), pp. 211-216; idem, "Le turc dans le judéo-espagnol", *Revue Hispanique*, 29 (1913), pp. 5-12

26. ראו D.M. Bunis, *A Lexicon of the Hebrew and Aramaic Elements in Modern Judezmo*, Jerusalem 1993

27. ראו: מרכוס (הערה 24 לעיל); יוסנטי (הערה 4 לעיל); שורצולד, פרקי אבות (הערה 21 לעיל); ורול, ספרדית-יהודית באיסטנבול (הערה 24 לעיל); דוד בוניס, "ג'ודזמו בארץ ישראל", קול ליעקב (הערה 21 לעיל), עמ' 53-71; D.M. Bunis, "The dialect of the Old Yishuv Sephardic community in Jerusalem: A preliminary linguistic analysis", *Studies in Jewish Languages*, M.

מתוך שימוש בכתב רש"י. מבחינה פופולרית הגישה הדוגלת בתעתיק באותיות לטיניות היא המושלת בכיפה, ובשיטה זו נכתבו המילונים וספרי הדקדוק האחרים משנת 1977 ואילך.

כאמור, חלק נכבד מן המחקר מוקדש עדיין לתייעוד ולאיסוף. פרסום ספרים של שירי ברית מילה של היהודים הספרדים, שירים לפורים, שירי חגים, אוספי פתגמים וכו' חשובים לצורך הניתוח הבלשני, התמטי, הפולקלורי והמוזיקלי; הם חומר הגלם לחוקרים.

מצב המחקר היום

באוניברסיטאות אחדות בארץ ובעולם יש חוג של לימודי ספרדית-יהודית (לאדינו) ויצירתה: באוניברסיטת בר אילן, באוניברסיטה העברית בירושלים, באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, בפרזי, במינכן, בהמבורג ובברלין. כן יש קורסים בודדים באוניברסיטאות אחרות, כגון בתל אביב, בניו-יורק, בלוס אנג'לס, במדריד ועוד. במקום שהשפה וספרותה נלמדות, שם גם מתפתח המחקר בספרדית-יהודית.

מפעלים ראויים לציון:

1. הרשות הלאומית לתרבות הלאדינו נשיאה החמישי של מדינת ישראל, מר יצחק נבון, הוקמה בשנת 1997 ושמה לה למטרה לשמר את התרבות. הרשות יוזמת פרויקטים ומסייעת סיוע של ממש בטיפוח התרבות ובשימורה.
2. המכון ללימודים ספרדיים במדריד (Instituto de Estudios Sefardíes), שהיה בעבר מכון אריאס מונטאנו והוא חלק מן האקדמיה הספרדית למדעים, שם לו למטרה לאסוף, לשמר ולחקור את הספרות הספרדית-יהודית. בראשו עומד יעקב חסן.
3. עמותת ספרד בישראל בראשות מרדכי ארבל ומשה שאול, מטרתה שימור ואיסוף של אוצרות התרבות. הזרוע המבצעת מאז 1994 היא מכון מעלה אדומים בראשות אבנר פרץ, ושם יש לקט של ספרים, כתבי יד ומאות הקלטות מתועדות של שירה ספרדית-יהודית וכן אוסף עצום (6,000) של פתגמים, חלקם מוקלטים, ושימושיים.
4. משה לזר מלוס אנג'לס הקים את הוצאת Sephardic Classical Library, ובה הוא תיעתק כתבים ספרדיים-יהודיים שנכתבו במקורם באותיות עבריות, וכן הוא הוציא לאור מהדורות נדירות של דפוסים מן המאה השש עשרה וכתבים מלפני הגירוש.

Bar-Asher (ed.), Jerusalem 1988, pp. *1-40; A. Quintana, "Diatopische Variation des Judenspanischen in den Balkanländern in der Türkei", *Neue Romania*, 19: *Judenspanisch*, II (1997), pp. 47-65; idem, "Geografía lingüística del Judeoespañol de acuerdo con el léxico", *Revista de Filología Española*, 82, 1-2 (2002), pp. 105-138. כמו כן יש מילוני ספרדית-יהודית של אזורים מסוימים, למשל: מילון נחמה משאלוניקי J. Nehama, *Dictionnaire du Judéo-Espagnol*, Madrid 1977; מילון רומאנו מיוגוסלביה - שמואל רומאנו, "מילון ספרדית-יהודית מדוברת / צרפתית / גרמנית", עבודת דוקטור, אוניברסיטת זאגרב, 1933 (ירושלים תשנ"ח).
 28. ראו חיבוריה של רומרו (הערה 23 לעיל).
 29. ראו חיבוריו של חסן (הערה 23 לעיל).
 P. Díaz-Mas, *Sephardim: The Jews from Spain*, G.K. Zucker (trans.), Chicago 1992.
 31. ראו מחקרי ארמיסטד וסילברמן (הערות 15, 23 לעיל).
 R. Penny, *Variation and Change in Spanish*, Cambridge 2000, chapter 6; idem, *A History of the Spanish Language*, Cambridge 2002, pp. 27-29.
 33. ראו למשל: סרוסי, חמוז (הערה 23 לעיל); שושנה וייך-שחק, "סדר ומספר בשירה שבעל-פה של יהודי ספרד", פעמים, 50 (תשנ"ב), עמ' 132-149; אדוין סרוסי, "המנגינות העתיקות: לקדמות המוסיקה בליטורגיה היהודית-ספרדית", פעמים, 50 (תשנ"ב), עמ' 99-131; הנ"ל, "זימרת-קודש בעידן של תמורות: רפורמות מוסיקאליות בבתי-כנסת ספרדיים באוסטרליה ובארצות הבלקן במאות הי"ט והכ"י", פעמים, 34 (תשמ"ח), עמ' 84-109.
 34. למחקרים של אלכסנדר ראו אלכסנדר-פריור, מעשה אהוב (הערה 15 לעיל). הנ"ל, מילים משביעות מלחם

5. יצחק ירושלמי מסינסינטי הקים את ההוצאה *Ladino Library*, ובמסגרתה ערך, תיעתק ופרסם כתבי יד ספרדיים-יהודיים ומהדורות שראו אור במאות הקודמות ברחבי האימפריה העות'מאנית.⁵³

6. באוניברסיטת בר אילן הוקם בשנת תשס"ג המרכז לחקר הלאדינו על שם נעימה ויהושע סלטי, וחודשים ספורים אחר כך הוקם מרכז משה דוד גאון לתרבות הלאדינו באוניברסיטת בן-גוריון. הקמת המרכזים האקדמיים האלה תוביל לפעילות מחקרית ענפה.

בצד אלו יש גם פעילות ענפה לא אקדמית לשימור הלשון הספרדית-יהודית ויצירתה. אחד המפעלים הוא מפעלה של מתילדה כהן-סראנו. היא אוספת סיפורי עם, אגדות, שירים, משלים, פתגמים ועוד ומעלה אותם על הכתב בתעתיק ובתרגום, לרווחת מי שאינו בקיא.⁵⁴ בארץ ובעולם יש חוגי בית לספרדית-יהודית ובמסגרתם הדוברים נפגשים ושומעים על מסורת אבותיהם, לעתים בלשון הספרדית-יהודית ולעתים בלשון המקום. במקרים אלו הנוסטלגיה היא המוטיב המרכזי, ויש "משוגעים" לדבר הנושאים על כתפיהם את נטל קיומם של המפגשים.

באינטרנט יש היום קבוצת דיון פעילה ב־Yahoo ושמה *Ladinokomunita*, והיא כוללת כמה מאות משתתפים המשווחחים זה עם זה מדי יום ביומו; לשונה ספרדית-יהודית, והמתאמת שלה היא רחל בורטניק מארצות הברית. בפורום של לשונות היהודים באינטרנט שהקימה שרה בן-אור בונים יש מידע על הספרדית-יהודית. כן יש אתרים אחרים שבהם מקורות מידע אלקטרוניים על כנסים, מפגשים, תערוכות, מופעים וכו', ולא כאן המקום לפרטם.

לסיים – קשיי המחקר

מחקר הספרדית-יהודית נמצא בצומת חשוב. יש חוקרים אחדים בארץ ובעולם המקדישים את חייהם למחקר הספרדית-יהודית – איש איש בתחום עיסוקו: בלשנות, ספרות, פולקלור ומוזיקה. איש איש במוקד שהוא מציב במחקרו באותו התחום. כל חוקר מתמקד בנושאים המעניינים אותו מתוך אמונה שלנושא שהוא חוקר יש חשיבות רבה; ואכן המחקרים והנושאים רבי ערך, אבל אין בהם תרומה של ממש לראייה הכוללת של הספרדית-יהודית. לפעמים המחקר עוסק בפרטים קטנים, למשל במוטיב ספרותי מסוים, בטקסט נתון, בדרכי זמרה של תפילה מוגדרת בקהילות הספרדים השונות, במילים מיוחדות, בסוגיה בלשנית אחת, בקהילה מסוימת אחת. אמנם לכל אחד מן המחקרים יש השפעה בתחומו וכל אחד מהם מעמיד נדבך להצטברות הידע על הספרדית-יהודית, אבל עדיין

חסרה המסגרת הכוללת – התאורטית והמעשית – לחקירה של מכלול הלשון הספרדית-יהודית ושל יצירתה.

הדיון לעיל הצביע על מיון של הסוגות בעל פה ובכתב. אך עדיין חסר ניתוח של שיחם של בני אדם דוברי הספרדית-יהודית במשא-ומתן היום יומי והדרשני. טקסטים דבורים לכאורה, כגון שיחם של טייו איזרה אי סו מוז'ר בינוטה (הדוד עזרא ואשתו בינוטה) או סימאיה וסונחולה (שמעיה ושמחה) שהתפרסמו בעיתונות כתובה,⁵⁵ אינם אלא השתקפות כתובה של לשון הדיבור.

ראוי להקליט את לשון הדיבור ולתעדו באופן שיטתי. יש הקלטות בפרונטיקה הלאומית בירושלים, במפעל מסורות העדות ובידי אנשים פרטיים, אבל עדיין אין ניתוח של לשון דיבור מקורי פרט לכמה תיעודים מתועתקים מן המחצית הראשונה של המאה העשרים של חוקרי ההגים הספרדיים-יהודיים.

כאמור, יש חומרי גלם רבים, וחלקם זמינים לכל דורש. השלב הבא הוא היווצרות צוות של חוקרים שירכז את חומרי הגלם מן המקורות הכתובים והדבורים וככל שיוכל ילקט חומרים מקוריים מלשון הדיבור מן הדוברים שעודם בחיים. מלאכת האיסוף והתיעוד היא אפוא המשימה הראשונה. בעקבותיה ראוי שתהיה עבודת צוות של מתמחי הדיסציפלינות, שינתחו את החומרים בהתאם למסגרות התאורטיות במחקריהם. התיעוד והתיאור רבי ערך, אבל המסגרת התאורטית חשובה לא פחות, ואין להתעלם ממנה.

באר שבע 1999.

46. בוניס, ג'וזמו (הערה 8 לעיל), עמ' 464-551.

47. E. Kohen and D. Kohen-Gordon, *Ladino-English / English-Ladino Concise Encyclopedic Dictionary*, New-York 2000.

48. אראלה גטנוי ושמאל רפאל, פרימירוס פאסוס אין ג'ודיאו-איספאניויל, תל אביב תשנ"ה; הנ"ל, קורסו אב'אנסאדו אי סופריור אין ג'ודיאו-איספאניויל (לאדינו), תל אביב תשנ"ח.

49. M.C. Varol, *Manuel de Judéo-Espagnol: Langue et Culture*, Paris 1998.

50. M. Koén-Sarano, *Kurso de Djudeo-Espanyol (Ladino) para Prinsipiantes*, Beer Sheva 1999; *Kurso de Djudeo-Espanyol (Ladino) para Adelantados*, Beer Sheva 1999.

51. משה שאול, לאדינו (ספאניולית): ספר לימוד למתחילים, מעלה אדומים תשנ"ט.

52. בוניס, ג'וזמו (הערה 8 לעיל).

53. ראו למשל: יצחק דוד ירושלמי (עורך), קאנון נאמי די פינאס, סיסיסנטי, אוהיו 1975; I. Yerushalmi, *Reuven Eliyahu*; 1975; *Yisrael's Traduksyon Livre de las Poezias Ebraikas de Rosh ha-Shana i Kippur 5670 and the Six Selihoth of the 5682 Edition*, Cincinnati 1989; idem, *The Selihoth of the Sepharadim*, Cincinnati 1990.

54. ראו למשל: מתילדה כהן-סראנו, ג'וזה מה הוא אמונו? סיפורי עם יהודיים-ספרדיים, ירושלים תשנ"ב; הנ"ל, ל'נדאס: אגדות וסיפורי מוסר מן המסורת היהודית-ספרדית, ירושלים תשנ"ט; הנ"ל, קואינטוס: סיפורים מהוו המשפחה היהודית-הספרדית, ירושלים 1986; הנ"ל, קונסז'אס אי קונסז'קאס: סיפורים ומעשיות מהעולם היהודי-ספרדי, ירושלים תשנ"ד.

ואלו רק מקצת מן הפרסומים; חלקם עתידיים להתפרסם גם באנגלית. כהן-סראנו גם כותבת בעצמה שירים וסיפורים. אחדים משייחה הולחנו והם מושרים בפהם של זמרי לאדינו.

55. ראו בוניס, קולות משאלוניקי (הערה 8 לעיל).

לחקר הפתגם הספרדי-יהודי, ירושלים ובאר-שבע תשס"ד. למחקרים של רומרו ראו: רומרו, היצירה הספרותית בפרוזה (הערה 23 לעיל); הנ"ל, תאסחון (הערה 23 לעיל); הנ"ל, היצירה הספרותית בשפה (הערה 23 לעיל). למחקרים של חסן ראו: חסן, סקירת ספרות מקפת (הערה 23 לעיל); הנ"ל, התבוננות פנורמית (הערה 23 לעיל). למחקרים של לופו ראו לופו, רומנים ספרדיים (הערה 23 לעיל).

35. רפאל, האביר והרעה (הערה 15 לעיל).

36. M. Salama, "Fitting the ballad. El Sacrificio de Isaac into the Jewish Tradition: Restoring the Jewish Nature of the Story", *Recherches sur la culture des Juifs d'Afrique du Nord*, I. Ben-Ami (ed.), Jerusalem 1991.

37. ראו שלמה ישראל שרילי, נואיב' ג'יקו דיקסיונאריו ז'ודיאו-איספאניויל-פ'דאנסו, ירושלים תנ"ט.

38. נחמה, מילון ספרדית-יהודית (הערה 27 לעיל).

39. P. Pascual Recuero, *Diccionario básico Ladino-español*, Barcelona 1977.

40. רומאנו, מילון ספרדית-יהודית מדוברת (הערה 27 לעיל).

41. A. Bendayan de Bendelac, *Diccionario del Judeoespañol de los Sefardíes del Norte de Marruecos*, Caracas 1995.

42. K. Perahya and E. Perahya, *Dictionnaire Français Judéo-Espagnol*, Paris 1998.

43. K. Prahya, R. Meranda, S. Danon, R. Sedaka and Ç. Zakuto, *Diksyonaryol Sözlük Judeo-Espanyol-Türkçe/Türkçe-Judeo-Espanyol*, Istanbul 1997.

44. A.M. Passy, *Sephardic Folk Dictionary English to Ladino-Ladino to English*, Los Angeles 1999.

45. מימון בנשימל ומתילדה כהן-סראנו, מילון ספרדית-יהודית (לאדינו)-עברית/עברית-ספרדית-יהודית (לאדינו),